

Etnikum és hatalom az Andokban*

Letenyei László

„Szálanként tépte le Araukániáról
a büszke tollakat az alkohol,
lesöpörte a söntés,
eltakarta a mindenféle ügynök
a rabló hódítók szolgálatában,

[...]

Így pusztult az indián észrevétlen,
s nem is látta, ahogy kótyavetyélték
örökségét: a zászlókat se látta,
nem zúdított nyílesőt a hajókra,
amíg apránként lassan összezúzták
tisztviselők, tolvajok, földesúrak.

[...]

Tündökletes meztlenségét,
arany mellét, sápatag derekát, vagy
ásványokból felfűzött ékszerét, mely
minden csepp harmatot bőrére gyűjtött,
így változtatták rongyos hacukává,
foltozott, hosszú nadrágokba dugták.

[...]

Megfoghatatlanul történt, akár az
áruló lépte, vagy a rák a testben,
amíg földig görnyesztették apánkat,
megmutatták neki a ködvilágot
s belépett amaz egyetlen kapún,
mely nyílt nekik, s nyílik minden szegénynek,
minden nyomorult szegénynek e földön.”

(Pablo Neruda: A teljes ének – részlet.
Somlyó György fordítása)**

Egy andokbeli kisvárosban történt, Otavalóban. Ketten voltunk Joeval, és éppen befordultunk a piac melletti szűk utcába, amikor a járdán egy idős, kendős néni keletkezett velünk szemben. Kicsi volt, és szinte a földig görnyedt az óriási batyu alatt, amit a hátán cipelt. Egy pillanatra kedvet is éreztem megkérdezni tőle, ne segítsen-e vinni a csomagot (*szerencséd,*

* A blokk megjelenését követő bemutatót Chile, Ecuador és Peru magyarországi nagykövetségei támogatták. A szerző köszönettel tartozik a BKE Szociológia Ph. D. Programnak, amely támogatta féléves perui tanulmányútját 1996-ban, és a *Qosqo* kutatási program koordinátorának, Alfredo Cori Castrónak, az UNSAC IIUR kutatóintézet vezetőjének.

** *Dél Keresztje*. Latin-amerikai költők versei. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957.

hogy öreganyádnak szólítottál), de ez persze lehetetlen volt, részben a nyelvi akadályok miatt (hogy mondják az öreganyát kecsuául?), részben pedig azért, mert arrafelé jobbra csak a tolvajok szokták elvenni mások csomagját, de ők nem segítségképpen. A mesebeli párbeszéd elmaradt. A járda viszont nagyon is valóságos volt, szögletes betonkockákból, elég keskenyre építve ahhoz, hogy hárman már ne férjünk el egymás mellett. Ilyenkor nyilván nekünk, a két fiatalnak kell lelépniünk egy pillanatra az útestre, a paradicsomárus nők és a rendetlenül parkoló autók közé, hogy helyet adjunk – gondoltuk. De mire végiggondoltuk, a néni már megelőzött minket: hirtelen mozdulattal lépett oldalra, és szerényen, ránk sem pillantva jelezte, hogy szabad az út. Számára természetes volt, hogy ebben a helyzetben ő, az egyszerű indián öregasszony ad utat. A *gringónak*.

Az ott töltött hónapok alatt sem tudtam hozzászokni,

– hogy a buszon nem adjuk át a helyünket a szoptató indián mamának, aki a többi kicsit a hátára kötözve hordja, és úgy néz ki, mint egy színes banánfűrt. Viszont átadjuk a fiatal kreol lánynak, aki mosolyog, és a mamára pillantást sem vetve leül az ülésre.

– hogy egy hatévesforma indián gyerek görnyed a lábunkhoz, hogy kipucolja a cipőnket. Pedig mi csak azért engedjük, hogy megalázza magát, mert a remélt fél *sol* borraivalóért már öt perce kiabál ránk, hogy *piszkos, piszkos*, mármint a cipő, amit alkalmasint egy kollégája puccolt meg, két sarokkal arrébb.

– hogy előre köszönnek, vagy ha megelőzzük őket a köszönésben, akkor kétszer viszonozzák. *Jó napocskát, nagyon jó napocskát...* Mert mindig mindent becézgetnek.

És ha megszeretnek, akkor téged is becéznek, de úgy, hogy egy pillanatra sem felejtik el, hogy más világból jöttél: *gringócska*.

TÖRTÉNELEM

Mindezek a jelenségek a világ egyik legősibb kasztrendszerének napjainkig élő maradványai.¹ Talán az andokbeli gyarmati uralom is csak elfogadta, átvette az Inka állam etnikai alapú szervezési elvét, ahol az Inka kijelölte az egyes etnikumok helyét a munkamegosztás rendjében, ahol mindegyik csoport saját viseletet, mesterséget és mindezeknek megfelelő státust és kulturális identitást kapott az Inkától. A krónikás által lejegyzett Inka eredetmítosz szerint

Manco Capac inca letelepítvén népeit, a földművelés, házépítés, csatornázás és az emberi életben szükséges egyéb teendők tanításával együtt oktatta alattvalóit, udvariasságra, társas életre. [...] Minden tartománynak és nemzetnek² meghagyta: ne nagyon hasonlítsanak hozzá, az inkább, legyen közte és közöttük észrevehető különbség. Így megparancsolta, hogy egyesek füles sapka módjára viseljék a hajukat, oly módon, hogy a homloktól a halántékig fejük szabadon

1 A kaszt szót a középkori spanyol „castas” szó nyomán használjuk, amelyet a gyarmatok etnikai alapon kialakuló társadalmi hierarchiájának jogi meghatározására is használtak. Az alábbi válogatásban szereplő tanulmányok mind ennek az etnikai alapú igazgatási rendszernek a továbbélésével, napjainkba nyúló hatásával foglalkoznak. Arra törekedtünk, hogy olyan tanulmányok szerepeljenek válogatásunkban, amelyek szerzői az andokbeli országokban élnek, hogy a magyar olvasó ne csak *róluk*, hanem *tőlük* is olvasson. A cikkek az etnikai alapú társadalmi berendezkedés kérdéseit különböző nézőpontokból ragadják meg: a szerzők között egyaránt van szociológus, történész, antropológus, politikus és mozgalmi vezető. A más-más indíttatás még akkor is érződik a tanulmányokon, ha mind a téma, mind a nemzetközi tudományos publikációk nyelvezete valamilyen szinten egyneművé varázsolta őket.

2 A krónikás, Garcilaso de la Vega is bizonytalan, amikor az eredeti kecsua kifejezések spanyol párját keresi az andokbeli vérségi és területi alapon szerveződő közösségek leírására. Nemzetiség, tartomány, család – ebben az értelemben egymás szinonimái.

maradjon, kétoldalt azonban a haj a fül legalsó részéig érjen. Másoknak megparancsolta, hogy viseljenek a fül középeig érő copfot, megint mások még rövidebbet, de senki se hordja a haját annyira rövidre nyírtan, mint az inka. [...] Különböznie kellett családi nevek és tartományok szerint a fülbevalónak is, amit viseltek. Meghagyta a Mayo és Cancu nemzetségnek, hogy hordjon kisujjnyi vastagságú pálcácskát. [...] Az Úrcos, Yucay, Tampu családoknak, valamennyien a Yucay folyón túlról valók, különös kegyelme és jóindulata gyanánt megengedte, hogy a többi nemzetségnél nagyobb fület viselhessenek, amely azonban a felét se érje el az inkáéknak.³

A jelvényeknek az inka által megszabott különbözősége arra szolgált, hogy a nemzetségeket és családokat ne lehessen összetéveszteni. De ezen felül, mint a hűbéresek mondják, a különbözőségnek más jelentősége is volt, éspedig: minél jobban hasonlított jelvényük a királyéhoz, annál nagyobb kiváltság és elismerés jele volt (Garcilaso de la Vega 1964 [1609]: 51; Szokoly Endre fordítása).

A kasztrendszer a gyarmati uralom alatt tökéletesedett. A gyarmat a két egymás mellett élő társadalom, a hódítók és a meghódítottak ellentétén alapult, ahol az alkirályi adminisztráció játszotta a mérleg nyelvének szerepét. A két társadalom jogi meghatározása (a Spanyol Nemesi Köztársaság és az Indián Nemesi Köztársaság) etnikai alapon történt. A Spanyol Köztársaság azért jöhetett létre, mert az Újvilágban már minden európai spanyolnak számított, még ha gyakran baszk, portugál vagy éppen magyar származásúak voltak is, a Habsburg Birodalom különböző vidékeiről. Hasonlóképpen: az őslakók, akik szintén más-más etnikai csoportokhoz tartoztak, az új rendszerben *indiánként* részesültek azonos bánásmódban (lásd a *Replika* jelen számában Xavier Albó írását). Csak a *kurakák*, a nemességgel és előjogokkal fölrüházott vidéki indián előkelők tudták átmenteni hatalmuk egy részét. A kurakák és a spanyol nemesek voltak a nem adóköteles rendek, az *indiók* pedig a dolgozó rend.

Francisco de Toledo alkirály rendeletei módszeresen számolták föl az őshonos identitás legfontosabb elemeit (Toledo 1989 [1570–1580]: 190, 228). Toledo bámulatos érzékkel tiltotta be a felületes megfigyelő számára jelentéktelennek tűnő apróságok egész sorát: bizonyos textiltechnikákat, mint az ikatolás, egyes szövésmintákat, olyan viseleteket, mint a tunika, egyes edényfajtákat, mint az *arybalus*, a testfestést, a csontfűrűlyákat, bizonyos nagyságú dobokat, a rituális táncos verekedést – és még a kecsua nyelvet is. Elrendelte ugyanakkor azt is, hogy a falvak lakói mind a maguk viseletét hordják, s hogy ez a viselet nem emlékeztethet az Inka korra (del Busto 1964). A ma ismert őshonos népviseletek, a poncsó, az asszonyok bő szoknyája, a füles sapka és a kalap e rendelet hatására terjedtek el Andok-szerte.

Két társadalom élt tehát egymás mellett. A feketékkel együtt, akik a nagy udvarházak kapuin belül, és ezzel a társadalmon kívül rekedtek, három. És ezek keveredései, ami legalább hat, csak a tiszta kombinációkat számolva. Tiszta kombinációk viszont évszázadok óta nincsenek. Végtelen számú kombináció létezik, végtelen, erre vonatkozó ismerettel. Már régen nem valamilyen etnikummal szembeni előítéletről, stigmaról, vagy megfordítva, valamilyen etnikai csoport alkalmazkodási, érdekérvényesítési gyakorlatáról van szó, hanem az etnikai elemek különböző mértékű adagolásáról és a keverési arányok jó vagy rossz (ízlés szerinti) megválasztásáról. A vegyülés még nem egyneműsödés, és nemcsak a genetikailag különböző törzsek közeledése egymáshoz, hanem roppant nagyszámú kombináció létrejötte, amelynek a kezdő és végpontjain ma éppen úgy „bűszke-szomorú indiánok”, „mozgékony európaiak” vagy „félpogány feketék” állnak, mint akár ötszáz évvel ezelőtt.

A függetlenség kivívása után a fiatal köztársaságok jogilag eltörölték a kasztrendszert, gyakorlatilag viszont az új berendezkedés egyenjogú polgárai csak a városiak, a műveltek,

3 Az Inka nemzetséghez tartozók – és más őshonos csoportok is – egykor egy arany ékszer, a fülorsó segítségével nyújtották meg fülcimpájukat, amely így akár a vállukig is érhetett.

a tulajdonnal rendelkezők, etnikai kifejezéssel: a *kreolok* és a *meszticek* lehetnek.⁴ Mint arra a jelen válogatás egyik szerzője rámutat, a függetlenségi háború leginkább arra szolgált, hogy a megerősödő kreol csoportok abból is kiforgassák az őshonos lakosságot, amit a gyarmati rend Indián Nemesi Köztársasága még biztosított a számukra (Degregori 1993).⁵ A *felszabadulás* ebben az olvasatban egyszerűen a Spanyol Nemesi Köztársaság győzelme a levert felkeléseiben meggyöngült Indián Köztársaság felett. A lázadásokat követő megtorlásokban a kuraka rend fölmorzsolódott, megsemmisült, ami fölöslegessé tette a gyarmati intézményeket.

Juan Carlos Estenssoro⁶ egy viszonylag rövid – de az Andok történelmében sorsdöntő, a 18. század végétől a 19. század közepéig terjedő – időszak kulturális életének egyik központi elemét, a zene és a tánc világát, a *fiestakultúrát* veszi szemügyre. Estenssoro nyomán talán jobban megértjük, mit is jelenthettek a hétköznapiakban a Degregori által messziről és nagy vonalakban fölvezetett történelmi folyamatok. Szemléletesen mutatja be a 18. századi indián forradalom és szabadságharc leverése utáni egyházi és világi hadjáratot a tánc és a jókedv, pontosabban az őshonos lakosság és a városi szegények kulturális reprezentációja ellen, az elit fokozatos kivonulását az ünnepből és visszavonulását az utcáról a privát báltermekbe.

A független andokbeli államok társadalmi programja az őshonos parasztok és törzsi közösségek asszimilációja, a városiasodás és polgárosodás, etnikai jellegű terminussal a *meszticizálódás* lett. Degregori a jelenkor folyamatairól írván szókimondóan – az Andokban egyedülként – rántja le a leplet a *meszticizálódás* valótlan, rózsaszínre pingált hivatalos felfogásáról, és helyette egy új fogalmat ajánl, a kényszerűen vállalt *kiféheredést* (*blancamiento*). Tanulmányában az *indiánsággal*, a baloldalisággal, a társadalmi mozgalmakkal és a városi középosztállyal kapcsolatos problémákat járja körül.

A nemzeti gondolat megszületése és a jog előtti egyenlőség még távolról sem jelentette az „etnikai közigazgatás”, azaz az etnikai alapú vidéki közigazgatási gyakorlat megszűnését, a kasztrendszer még sokáig fennmaradt (Guerrero 1993).⁷ Századunkban az állam – mivel már erősebben és hatékonyabban tudta érvényesíteni a maga asszimilációs és nemzetépítő törekvéseit – arra használta föl az iskolai oktatást és a nemzeti médiumokat, hogy a spanyol alapú egységesedés jegyében visszaszorítsa az őshonos világot. A társadalmi viselkedést azonban napjainkig is az etnikai alapú kaszt szemlélet uralja. A választott írás az ecuadori „indiánügy” történetét beszéli el a gyarmati kor végétől 1990-ig, az egész országot megrendefő őshonos felkelésig.

4 Latin-Amerika több országában az őshonos lakosság még állampolgárságot sem kapott a függetlenség múlt századi kivívása után, sőt, egyes közép-amerikai országokban még a 20. század hetvenes éveiben is ez volt a helyzet.

5 Carlos Ivan Degregori történész, az IEP francia–perui kutatóintézet kutatója, egykori igazgatója. Nemzetközi elismerést szerzett számára 1986-ban kiadott kötete (*Egy új világ hódítói*), amelyben egy limai városnegyed elindiónsodását írta le (Degregori *et al.* 1986).

6 Juan Carlos Estenssoro jelenleg a párizsi CNRS-ben dolgozó fiatal perui művészettörténész. Érdeklődése korán a történeti antropológia felé fordult. Újabb cikkei is az itt bemutatott munkához hasonlóak: fáradtságot nem kímélve, levéltári és muzeológiai kutatások alapján próbálja fölmutatni egy-egy andokbeli szokás, stílus, motívum eredetét és az elmúlt évszázadokban hozzá kötődő képzeteket. Tanulmányai közül kiemelkedik a próféciáról írott munkája, amely a messianisztikus térítőbeszéd szerepét tárgyalja a sajátos latin-amerikai katolicizmus kialakulásában, továbbá a mór-keresztény játékok hatását a ma is megfigyelhető indián szertartásos táncokra (Estenssoro 1994a).

7 Andrés Guerrero marxista mozgalmárként is ismert újságíró és kutató, korábban a FEI őshonos politikai szövetség egyik vezetője. Legtöbb tanulmánya gazdaság-szociológiai, gazdaságantropológiai jellegű, jellemzően történeti kitekintéssel (Guerrero 1989).

A Középső Andok országai, Ecuador, Peru és Bolívia sokak szerint *mesztic* országok. A tévét nézve még skandináv országoknak is hihetném őket, mert a bemondónők, a szereplők, a képernyőn megjelenő politikusok, iparbárok és befolyásos emberek mind-mind szőkék és kék szeműek, legfeljebb némi mediterrán beütéssel. *Kreolok*. Simon Bolívar szavaival „az ország urai”, még ha nimbuszukat megtépázták is olyan malőrök, mint az arab származású elnök választási győzelme Ecuadorban, vagy az, hogy Mario Vargas Llosa, az író, aki elnökjelöltként indult az 1995-ös perui választásokon, a vereség után megtagadta a nemzetiségét, és spanyol állampolgár lett.

A kreolok világának megvédéséért nagy árat kell fizetni: zárt klubhálózatok, rezidenciális negyedek, fizetett sofőrök, három-négy méter magas vaskerítések világa ez, olyan életek, amelyekbe nem könnyű bepillantást nyerni. Kreol barátaim nem utaznak buszon, nem strandolnak közstrandon, nem járnak az utcán. Az utca, a strand, a busz – egy másik világ. Azt mondják, *mesztic*, ahová nagylelkűen besorolják a *mulattok*at, *morenó*kat, *zambitó*kat. A *mesztic* nem egy kaszt, hanem kasztok sokasága, amely spanyol dialektusok sokaságát beszéli, s e kasztokat semmi sem fűzi össze, hacsak az nem, hogy egy másik világot ők együtt rekesztenek ki, ez pedig a falusi földutak, az egyterű és ablaktalan viskók, az őshonos nyelvek, a *waraka*, *ohota*, *csujjo* és *alpargata* világa, glóbuszunk oly kevés autochton kultúrái egyikének maradéka.

A *kreol*, a *mesztic*, a *fekete*, az *őshonos* (csak indiánt ne mondjunk, súlyos inzultusnak számít!) egyszerre etnikai és társadalmi rétegződési kategóriák. Egy részük a végbement vérkeveredésre utal (a tengerparti spanyol szleng ismeri a világon a legtöbb kifejezést az emberi bőrszín árnyalatainak leírására), másik részük pedig ártatlan szociológiai szakterminusnak tűnik, az Andokban azonban etnikai jelentéstartalmat is hordoz.

Más etnikai kategóriák, mint például a *csóló*, a „városi indián”, relatív fogalmak. Argüendas szerint „mind keressük a magunk csólóját”, azt az embert, aki nálunk is *csólóbb*. Helyzettől függően bárki lehet csóló: egy középvezető például a főnökének *csóló*, a munkásoknak azonban *úr*; és ő csólózhatja le őket, függetlenül attól, hogy alkalmasint maga is beszél kecsuául, táncol *huaynut*, és magáénak vallja az őshonos identitás számos elemét. „Apám és anyám még *ilyenek* voltak” – mondta *Don Segundo*, ecuadori házigazdánk, és egy indiánra mutatott. Tudniillik, hogy kék poncsós, egyszerű és sajnálatra méltó emberek voltak. Szemben vele, aki már nem hord népviseletet, és akinek van munkája (takarító az iskolában), azaz igazi városi ember, csóló.

A „paraszt”, a „városi”, a „tanító” és más rétegződési kategóriák etnikai kicsengéséről ír Xavier Albó a *Replikában*.⁸ A választott cikk Albónak nem a legújabb munkája, ám talán a legalkalmasabb arra, hogy az európai olvasó megértse, mit jelent ma *indián*nak lenni – belülről és kívülről. A látszólag nyelvhasználati kérdés mélyen társadalmi. Az etnikai és társadalmi jelentéseket összemosó fogalmak egyfajta tudati kasztrendszerbe zárják az ajmárákat, ahol már az is nagyfokú mobilitásnak, sőt, áttörésnek számít, ha valaki parasztból bányásszá emelkedhet a társadalmi piramisban. De miért lenne törvénytörő, hogy az etnikai elnevezések gazdaságilag gúzsba kössenek egyeseket? Miért csak asszimiláció útján lehet-

8 A katalán származású bolíviai antropológus, Xavier Albó az Andok egyik legismertebb kutatója, a La Paz-i CIPCA kutatóintézet munkatársa. Mind tudósként, mind az őshonos mozgalmak elhivatott támogatójaként hírnevet szerzett magának. Mint párizsi és barcelonai egyetemek vendégtanára, rendszeresen tölt hosszabb-rövidebb időt Európában, és személyében teremt közvetlen kapcsolatot Európa és a nemzetközi fórumokon alulreprezentált bolíviai tudományos élet között. Páratlanul termékeny (átlagosan kéthavonta jelentet meg hasonlóan terjedelmes publikációt), munkái közül kiemelkedik az általa szerkesztett és az UNESCO kiadásában megjelent tanulmánygyűjtemény, *Az ajmara világ* (Albó 1993), valamint az ajmara nyelvtan generatív leírása.

ne kitörni e hátrányos helyzetből? – tette föl a kérdést Albó az elsők között, 1979-ben. Hogy ma mindezt az ajmara politikai mozgalmak is a zászlajukra tűzték, egy kis részben biztosan Xavier Albó érdeme is.

Mint a legtöbb latin-amerikai szerzőre, rá is hatással volt a marxizmus, ám ő nem jó marxista: a marxista osztályfogalmakat alkalmatlanoknak tartja az ajmara világ leírására. Ugyanakkor korszerűbb teoretikus hagyományokra való hivatkozás nélkül is jó felkészültségre valló biztonsággal használja a Bourdieu munkásságából vagy antropológusok munkáiból ismert terminológiát (nyelv-mint-generáló, test-mint-generáló stb.).

A Középső Andok országai nem egyszerűen megkésették a latin-amerikai általános *meszticizálódás*, azaz az össznépi vérkeveredés, elspanyolosodás és közös identitás kialakításának útját járó országokhoz, például Mexikóhoz vagy Kolumbiához képest. Úgy tűnik, megalakulásuk óta járnak egészen más úton. Sohasem volt elég nagyszámú bevándorló ahhoz, hogy a tényleges vérkeveredés végbemenjen (hivatalosan is csak „kulturális meszticizálódásról” beszélnek), és ilyen értelemben az indiánok tömeges jelenléte volt az, ami eltérő pályára sodorta ezeket az államokat: az őshonos parasztság tömegeit nem lehetett semmibe venni, feloldani, asszimilálni, meszticizálni. De a kiegyezés is elmaradt: soha nem volt olyan kormányzat, amely hajlandó lett volna átadni a hatalom egy részét a mindenkori őshonos mozgalmak valamelyikének. A két világ szembenállása és e szembenálláshoz való állandó viszonyulás az andokbeli társadalmak olyan jellegzetessége, amely szinte ismeretlen más latin-amerikai államokban.

FALUSIAK, VÁROSI AK ÉS VÁROSI FALUSIAK

A magyar olvasóközönség számára ismerős dolog, hogy egyes országokban jelentős különbségek lehetnek a falusi és városi lakosság életvitele, sőt, kulturális identitása között is. E különbségek az Andokban roppant hangsúlyosak: a „szokásos” városi–paraszt ellentétet itt nyelvi és etnikai elemek is átszövik: kissé leegyszerűsítve, a „vidéki” indiánt jelent, a „városi” pedig meszticet vagy kreolt, illetve, ahogy válogatásunk egyik szerzője írja, a *fehér-mesztic* világot. Mivel a nagyvárosok döntően a Csendes-óceán partján fekszenek, a falusi népesség pedig a hegyvidéken él, a fenti különbségtételt gyakran az andokbeliek, a „hegyi emberek” (*serranos*) és a tengerpartiak (*costeños*) különbségeként is értelmezik. Erre a megkülönböztetésre utal többször is Estenssoro, amikor – például – az *andesi fiesta* és a *városi ünnep* közötti különbségekről ír.

A nyolcvanas évektől ez a helyzet megváltozni látszik. Az Andok valamennyi országában elképesztő méretű városiasodás, pontosabban városba vándorlás kezdődött el. Quito lakosainak száma egy évtized alatt másfélszeresére duzzadt, La Pazé hasonlóképpen, Limaé pedig a korábbi három és fél millióról becslések szerint kilencmillióra gyarapodott. A városba áramlást a gazdasági okokon túl éppen az őshonos kulturális mozgalmak erősítették föl, amelyek elvitták a kreol elit kizárólagos jogát a főváros használatára. Az úgynevezett „új városiak” tömegeit Lima már nem tudta asszimilálni: városban élő vidéki szubkultúrák alakultak ki (Adams és Golte 1987).

Ezzel egyidejűleg a város hagyományos értékei, a gyarmati építészet remekei pusztulásnak indultak. A jellegzetes limai palota egyemeletes, az utcai front zárt, az emeleten végig gazdagon faragott fa erkélyekkel, mediterrán tetővel. Jellemzőek a nagy barokk vaskapuk, és az ablakokat védő kovácsoltvas rácsdíszek. Állítólag húsz éve még lefátyolozva jártak a limai hölgyek, tisztaság és rend uralkodott, a szórakozóhelyekről *marinera* és *vals criollo*, gitár és hárfa hangjai szűrődtek az utcára.

Lima kreol arculata a baloldali diktatúra idején változott meg, s a változást fölgyorsították a nyolcvanas évek polgárháborús eseményei és az urbanizációs robbanás. „Ma már nincsenek limaiak” – foglalta össze számomra egy taxisofőr, aki maga is kicsi barna hegyi em-

ber (*serrano*) volt. A házak lepusztultak, az emeletek lakhatatlanok, a legtöbb helyütt hiányzik a tető, leszakadt a több száz éves faragott balkon. A földszinti helyiségeket a hegyvidéki családok igényeinek megfelelően alakították át: kicsi lyukak, befalazott ablakok, tűzhely a lakrész közepén, kémény nélkül. A vízvezetékeket egészen ötletszerűen vezetik. A házban, ahol laktam, a csap az egykori udvaron, a mai baromfiudvaron található. Ide járnak mosakodni, itt mosnak. Más családoknál, ha van „fürdőszoba”, akkor nincs leválasztva, vagy legfeljebb egy függőnnyel. A konyhában, a zuhanyozó közepén van egy lyuk: a vécé.

Nincs megoldva a szemétszállítás, a szemetet gyakran az utcáskokon égetik el. Falun mindez egészen természetes: kevés szemét képződik, ennek egy részét – a trágyát, a rongyot – általában újra fölhasználják, a maradékot pedig a falu szélén, a kertek alján égetik el. Mennyi szemét keletkezik azonban egy olyan túlszűfolt városban, mint Lima, csak egyetlen piacon, egyetlen nap! A belvárosban állandó a szemét és a füst savanykás, csipős szaga.

Az utcán, a bárokban kizárólag *waynut*, a faluról a városba települt indiánok, a *csólók* zenéjét lehet hallani. Ez hasonló kulturális jelenség, mint a lakodalmas rock: nélkülözi a regionális eredetiséget, a népzenei hangzást a modernebb hangszerek adta lehetőségekkel egészítik ki – például dobgéppel; annyira leegyszerűsített a ritmus és a tánc koreográfiája, hogy kivétel nélkül mindenki tud rá táncolni.

A kommunikáció általános nyelve viszont a spanyol maradt. Bár hallani az utcán sok kecsua szót is, ha két ismeretlen ember találkozik – például eladó és vevő, taxis és utas stb. –, biztos, hogy spanyolul szólítják meg egymást, még akkor is, ha mindkettőjükön látszik, hogy a hegyvidékről származnak. Xavier Albó tanulmánya sem tud válaszolni arra, hogy vajon a lassú, de biztos asszimiláció lesz-e a bevándorlók sorsa, vagy ellenkezőleg: ők hódítják-e meg a városokat (Albó 1979).

TERRORIZMUS

A terrorizmus és az ezzel járó állami megtorlások ideje, talán leáldozóban van. Ecuadorból, Chiléből, Bolíviából jószerével sohasem kapunk terrorizmussal kapcsolatos híreket, sőt, a kilencvenes évek elején azt hihettük, Peruban is vége az erőszakos politikai akciók és reakciók korának. A militáns mozgalmak mégsem múltak el fájó emlékek és napjainkig tartó következmények nélkül.

A quitói Nemzeti Gyűjtemény egyik vezető művészettörténésze egy fiatal hölgy. Elsősorban a hangszergyűjtemény rendezésével foglalkozik, mellékállásban gyerekeket korrepetál. A kisfiával él. Férjét, az „Alfaro él, a k... életbe!” mozgalom⁹ harcosát a kormánykatonák ölték meg. Ő legalábbis így tudja. Hivatalosan erről sohasem kapott értesítést.

1993-ban Piñan felé félúton néhány fegyverrel találkoztunk. Utólag tudtam meg, hogy valószínűleg a kolumbiai Vörös Nap csoport tagjai voltak. Idegenvezetőmet (egy cotacachibeli dobkészítőt) állítólag még vörösfelkelő korából jól ismerték, de velem szemben bizalmatlanok voltak, amíg ki nem derült, hogy ismerem a *Guantanamerát*, és el nem énekeltem nekik – illetve velük. Majd a *Venceremos* és más dalokat is, végül az *Internacionálét*. Ez utóbbit ők nem ismerték, de megkértek rá, hogy küldjem el kazettán Cotacachiba, *poste restante*. (Nem tudom, megkapták-e.) Azóta is nehéz elképzelnem, hogy ez a nótás kedvű, vidám csapat olykor embereket mészárol.

Amikor hetekkel később fölszálltunk a repülőre, egy napilapban azt a szalagcímet láttuk, hogy áldozatul esett öt terrorista. A kormánycsapatoknak nem esett vesztesége a harcban. A cikkhez tartozó képen őserdei zaparo indiánok kiterített holttestét lehetett látni, teljes har-

9 A mozgalom névadója Eloy Alfaro, Ecuador első alacsony származású elnöke, a pozitivistá gondolatok élharcosa. Az *Alfaro vive ¡carajo!* mozgalom a hetvenes-nyolcvanas években működött.

ci díszükben, színes tollkoronával fejkön. Fegyverük talán lándzsa lehetett. Felbujtott terroristák? Földjüket védő őshonosok? Ki tudná ezt ilyen távolságból megmondani...

A közelmúlt egyik legsikeresebb perui filmje valós történeten alapul: valahol az Andok hegyláncai között egy katonatiszt el akar tussolni egy kisebb fegyelmi vétséget. Azt a megoldást választja, hogy antiterrorista különítményével elfogat minden környékbeli tanút, azaz az egész faluközösséget, egy bányába tereli őket, és a bányát rájuk robbantja.

Anamelva tizennégy évvel ezelőtt érkezett Magyarországra. Ősztöndíját egykor a Perui Kommunista Párton keresztül kapta meg. Peruban az ő családjánál töltöttem néhány napot: roppant kedves, őshonos származású, limai család. Sokat meséltek a régi időről, amikor az utcán még egymást is csak álnéven szólították, röplapokat osztogattak, és különböző akciókat készítettek elő, amíg csak a mi rendszerváltásunk ki nem húzta a lábuk alól az ideológiai talajt. Nem értik, miért fordítottunk hátat annak, amiért ők az illegálitásban küzdöttek.

Ecuadorban és Bolíviában végbement a nagy fordulat: a korábbi baloldali (tegyük hozzá: jórészt értelmiségi) terrorista mozgalmakat fölváltották az őshonos paraszti lakosság érdekeinek képviselőit fölvállaló tömegmozgalmak. Céljuk már nem a hatalomátvétel kikényszerítése, hanem az, hogy legális választásokon szerezzék meg a hatalmat. Carlos Ivan Degregori mindezekről az andokbeli civil mozgalmakról nyújt átfogó ismertetést. Kiindulópontja a nyolcvanas évek vége: miért van az, hogy míg Ecuadorban és Bolíviában a társadalmi-kulturális ellentétek alapvetően etnikai köntöst öltöttek, addig Peru belpolitikai életére a Fényes Ösvény, a Tupac Amaru és más radikális marxista forradalmi irányzatok nyomták rá a bélyegüket?

A kelet-európai olvasó valószínűleg kész a válasszal: azért, mert ténylegesen etnikai problémákról van szó, csak éppen Peruban ezeket az indulatokat a jól kiépzett „forradalmi mozgalmak” tudták becsatornázni a hetvenes években. A szerző azonban más, számunkra némiképp meghökkentő magyarázattal szolgál, amelyben szó esik az etnikai identitás megváltozásáról, a társadalmi rétegződésről, a társadalmi mozgalmak (civil szféra) belső működési logikájáról, a kulturális újratermelésről és a politika természetéről. Egy biztos: ahol harcok dúltak, mindig az őshonos közösségek szenvedtek a legtöbbet.

A KÖZÉPOSZTÁLY

Mit keres Chile ebben a válogatásban? – kérdezheti joggal az olvasó, ha végigolvasta az őshonosokról és még őshonosabbakról szóló fejtegetéseket.

A hagyományos elképzelés szerint Dél-Amerika fehér, mesztic és indián övezetekre osztható, ahol a fehér övezetek (Argentína, Uruguay, Chile, Dél-Brazília) legalább annyira különböznek az indiántól (némi egyszerűsítéssel az őserdő és az Andok vidéke), illetve a mesztictől (Kolumbia, Venezuela és általában a tengerpartok), mint mindezek együtt az északi Nagy Testvértől. Mint minden egyszerűsítés, természetesen ez a sztereotípiá is segít egyfajta képet alkotni a vizsgált régióról, viszont elköveti azt a hibát, hogy kevés közös vonást mutató régiókat is egy kalap alá vesz, mint például az őserdő és az Andok, a vadász-társadalmak és a földművelők világa,¹⁰ amelyeknek történelem előtti, állítólagos kapcsolatairól csak a nagyon finom érzékű kutatók mernek sejteni valamit, bizonyos mítoszok bizonytalan motívumtára alapján.

Hasonló egyszerűsítés Chilét a „fehér országok” között tárgyalni. Dél-Chile egészen a 18. század végéig az araukán törzsszövetség területe volt. Az Andokban ez a vidék állt ellen a legtovább a spanyoloknak. A magát *pegucé*nek nevező őshonos nép ma is Chile jelentős ki-

10 Még ez az egyszerűsítés is túlzott: nagyon sok őserdei földműves társadalom, illetve andokbeli zsákmányoló közösség is van, illetve ezek az elemek minden őshonos kultúrában vegyesen fordulnak elő.

sebbsége, lélekszáma talán az egymilliót is eléri. Chile csak viszonylag későn, a múlt század utolsó negyedében egészült ki azokkal a területekkel, amelyek viszont történelmileg a Perui Alkirálysághoz, azt megelőzően pedig *Tawantinszujú*hoz, az Inka Birodalomhoz tartoztak, és mint ilyenek, jelentős kecsua és ajmara őshonos népességgel rendelkeztek. Az, hogy Chile ma lakosai többségét tekintve valóban fehér ország, az sokkal inkább köszönhető a századfordulótól az ötvenes évekig tartó európai bevándorlásnak (amely persze, ha kisebb mértékben is, de a többi andokbeli országot is érintette). A helyzet tehát egészen más, mint például az argentin pampákon, ahol az őslakosságot Roca tábornok hadjárata során kiirtották, szabaddá téve az utat a telepes cowboyok helyi változata, a *gauchók* és a *vaquerók* előtt.¹¹

Chile nem atipikus andokbeli ország, hanem az egyetlen az andokbeliek közül, amelynek sikerült véghezvinni a középosztályosodásként elképzelt meszticizálódás százötven éves programját. Larissa Adler Lomnitz ennek a chilei városi középosztálynak a leírására vállalkozik a tőle megszokott egyéni módszerrel és hosszabb teoretikus hivatkozásokkal (egyebek közt) Polányira, Sahlinsre, Gouldnerre, Bohannanra és Blaura (Adler Lomnitz 1994).¹² A középosztály kiépülését (kiépítését) konstruktivista alapokról történeti folyamatnak tekinti. Leírja, miként alakult ki az a városi lakosság, amely nem palotában lakott, hanem házban, és nem tartotta szegénynek a munkával való pénzkeresetet; miként sikerült anyagi alapot adni a középosztálynak 1883-ban a salétromvidék elfoglalásával és számukra kedvező privatizációjával; hogyan erősítették meg a középosztály sorait és a *kiféheredés* tendenciáját az országba csábított európaiakkal, és hogyan kerültek el a középosztályosodásra kevésbé hajlamos ázsiai bevándorlók tömegeit; végül pedig, hogy miként sikerült megmenteni a középosztályt mind a gazdasági válság okozta (törvényszerűnek tartott) lesüllyedéstől, mind az arisztokrácia ellentámadásától, mind pedig a proletárdiktatúrától. Chilei középosztály már van, miközben a többi andokbeli országban a középosztály még éppen csak formálódik.

Mi ennek a középosztálybeliségnek a tartalma? A hálózatelemzésen alapuló magyarázat szerint a középosztálybeliség nem egy képzelt állapot, nem is pusztán egy valós társadalmi helyzet, hanem hozzáférés bizonyos jellegű társadalmi kapcsolatokhoz és a fölöttük való rendelkezés. A válogatásunkban közölt tanulmány ezt a sajátosan középosztálybeli hálózatot igyekszik minél alaposabban föltárni: milyen jellegű kapcsolatok alkotják, milyenfajta szolgáltatások vehetők igénybe, hol húzódnak e kapcsolatrendszerek (hálók) határai. A tanulmány megértését szemléletes ábrák teszik könnyebbé (vagy nehezebbé).

A cikk megállapításai nagy valószínűséggel érvényesek a többi andokbeli ország szélesedő középosztályára is, és hasonló kutatásokra ösztönözhetnek a mi térségünkben is.

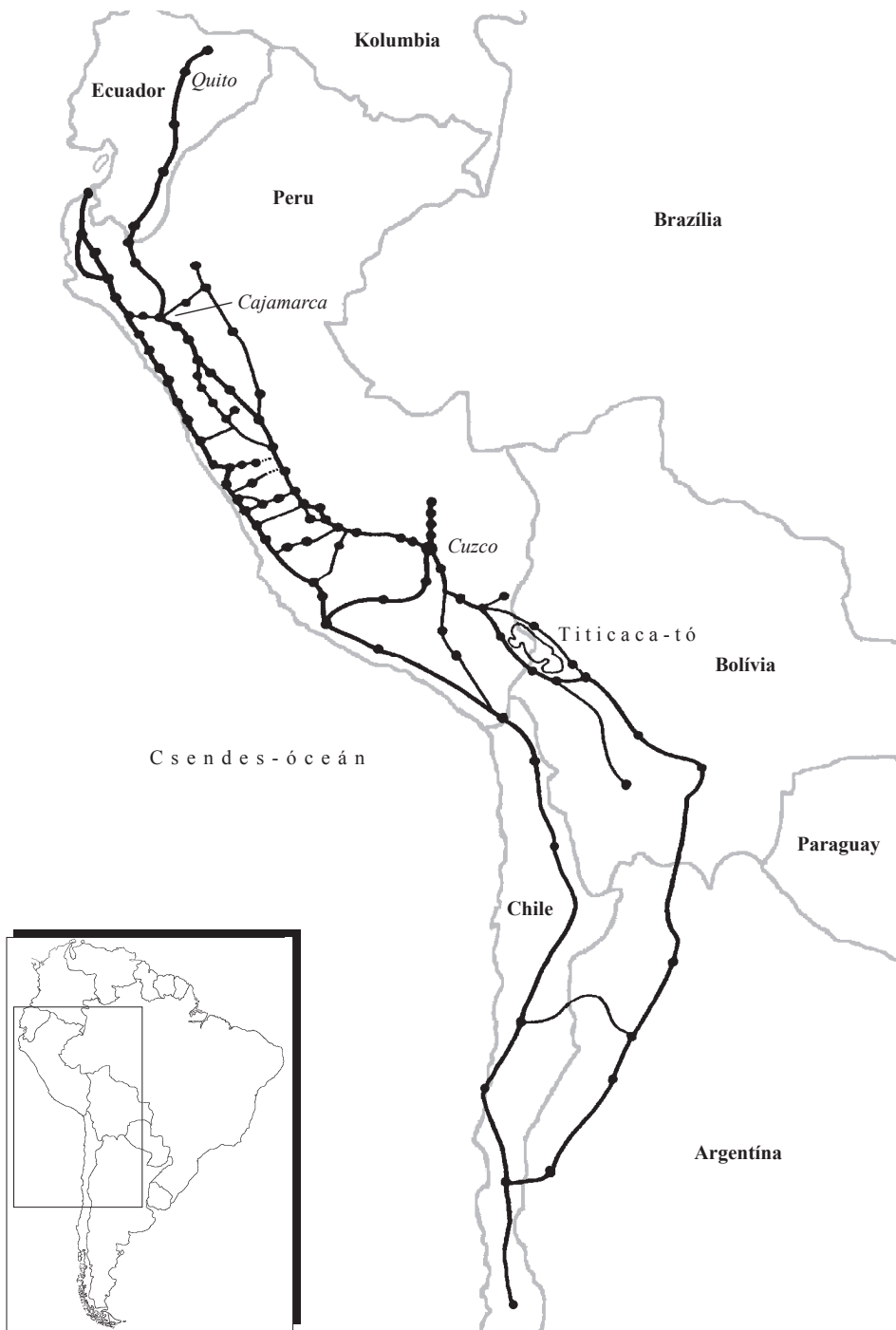
FÖLDRAJZI ÉS ETNODEMOGRÁFIAI ÚTMUTATÓ

Két térképvázlattal szeretnénk segíteni a könnyebb eligazodást a különböző etnikumok és földrajzi régiók között. Az első¹³ *Tawantinszujú*, az Inka Birodalom „közúti térképe”, a legfontosabb inka utak és városok feltüntetésével. A térkép a történész Espinosa Soriano vízió-

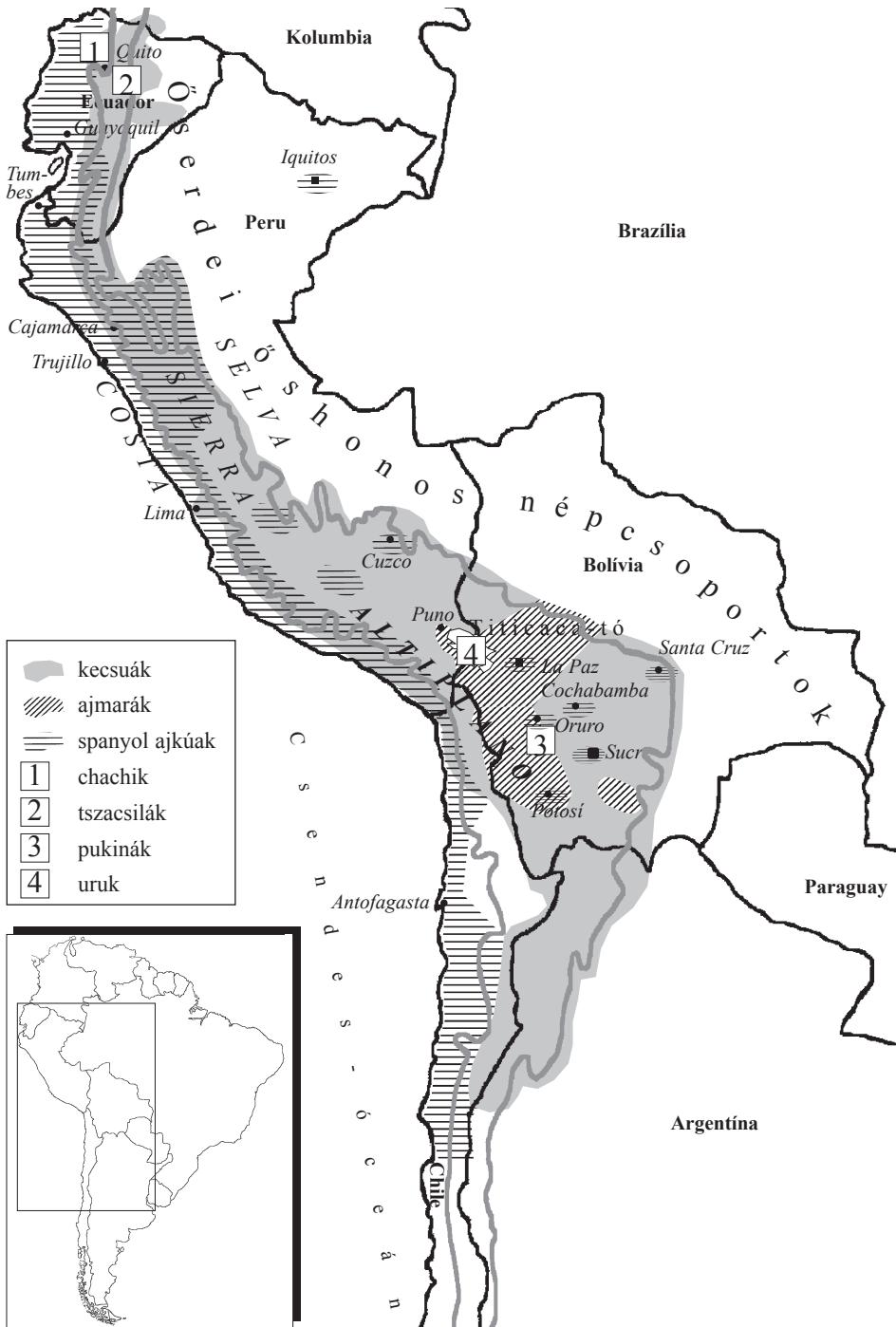
11 Még Argentínában is van egy terület, a Bolíviához és Chiléhez közeli Jujuy és Tucumán tartományok, ahol jelentős őshonos népesség élt és él. Ez a terület szintén az Inka Birodalomnak volt a része, az őshonosok főleg kecsua földművesek.

12 Adler Lomnitz ma már klasszikusnak számító chilei társadalomkutató, aki mind amerikai tanulmányai, mind későbbi tevékenysége révén sok szállal kötődik a társadalomkutatás nemzetközi élvonalához. Munkássága nagyon nehezen sorolható kategóriákba: hálózatelemzéssel foglalkozik, de nem Granovetter alapján, és a módszertant csupán arra használja, hogy olyan szociológiai kérdéseket vizsgáljon, amelyek neki mint antropológusnak, nem képezik szakterületét. Érdeklődése olyan távoli, egzotikusnak tartott vidékekre is elvezette, mint a mexikói fennsík fűlsivatagainak zsúfolt külvárosai, az (onnan nézve) távoli Budapest, Grúzia vagy éppen Chile indiánok lakta övezetei (Adler Lomnitz 1994).

13 A térképvázlatot (Espinosa Soriano 1990) alapján készítettük.

1. térkép. Az Inka Birodalom a mai országhatárok föltüntetésével

2. térkép. A nyelvi-etnikai csoportok elhelyezkedése napjainkban az Andok hegyláncai és a Csendes-óceán partján a földrajzi régiók föltüntetésével

ját tükrözi a Birodalomról, amely szerinte alapvetően különbözött az óvilági birodalmaktól. Nem voltak szomszédos államalakulatok, éppen ezért nem voltak országhatárok sem. Nem lehet megállapítani, meddig terjedt a Birodalom, csak azt, hogy merre vezettek a legfontosabb útvonalak, és hol épültek olyan városok, ahol az élet éppen úgy az inka életvitel és szokásrend szerint zajlott, mint a fővárosban, Qosqóban (Cuzco).

A térképen feltüntettük a mai országhatárokat. Látható, hogy a Birodalom alapvetően a Hegyvidéken (*Sierra*) és a Tengerparton (*Costa*) épült ki, a mai Ecuador, Peru, Bolívia, Észak-Chile és Észak-Argentína területén. Ezekben a területeken már a spanyolok megérkezése előtt nagy lélekszámú földműves népesség élt, ők képezték a Birodalom alattvalóit. Az Inkák a gyors kecsuásítás politikáját követték: ennek keretében népcsoportokat költöztettek sok ezer kilométerre eredeti lakóhelyüktől, kecsua nyelven oktattak, és ez volt a hadsereg nyelve is. „Peru általános nyelve”¹⁴ a grammatikai korban is az adminisztráció és a hittérítés legfontosabb médiuma maradt. Azokon a területeken, amelyekre a Birodalom kiterjedt, ma is jelentős kecsua ajkú népességet találunk. Becslések szerint a kilencvenes években az említett öt országban összesen körülbelül 10–12 millió ember beszél kecsuául.

A korábban nagy lélekszámú őshonos csoportok közül az ajmara anyanyelvűek számát a különböző becslések ma egy és hárommillió fő közöttire teszik. Az elsősorban Bolíviában élő ajmarák mozgalma a kilencvenes évekre jelentős politikai tényezővé vált, szövetségük még az országos választásokon is sikereket könyvelhetett el. A más andokbeli nyelveken beszélő népcsoportok (uru, pukina, tszacsila, chachi és mások) csak nyelvi szigetként élnek tovább, néhány ezer, esetleg néhány tízezer főre tehető a számuk.

A második térkép¹⁵ a különböző hegyvidéki és tengerparti etnikai csoportok, pontosabban a nyelvi csoportok földrajzi elhelyezkedését mutatja be napjainkban. Tájékozódási pontként elsősorban azoknak a városoknak és földrajzi régióknak a nevét tüntettük föl, amelyek a *Replikában* közölt tanulmányokban is szerepelnek. A térkép vázlatból a tengerparti spanyol ajkú és a hegyvidéki (spanyol ajkú, kecsua, ajmara, pukina és uru) csoportok elhelyezkedését lehet leolvasni.¹⁶ Igyekeztünk jelezni, hogy a városok jellemzően nem kecsua ajkúak, de ha azt akarnánk, hogy a térkép tökéletes legyen, az Andok majd valamennyi városát mentesíteni kellene a satírozás alól. A térképen nem tudtuk föltüntetni, hogy egyes területeken mekkora lehet a kecsua és ajmara többség vagy kisebbség aránya (erről ugyanis nem is állnak rendelkezésre pontos adatok), így a satírozott terület inkább azt jelenti, hol érvényesül még kecsua vagy ajmara befolyás, és hol nem. Nem tüntettük fel a kulturális és foglalkozási vagy nyelvi dialektusbeli különbségeket, pedig ezeket mind a spanyol, mind a kecsua kapcsán sok nyelvész és antropológus fontosnak tartja. Vázlatunk tulajdonképpen egy kelet-európai szemléletű Andok-térkép, amely az országhatárokon átnyúló nyelvi-nemzetiségi összetartozást sugallja, holott az ilyen összetartozás-tudat még távolról sem általános. Tudomásunk szerint a miénkhöz hasonló szemléletű térkép vázlat még nem készült az Andokról.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adams, Norma és Jürgen Golte (1987): *Los caballos de Troya de los invasores. Estrategias campesinas en la Conquista de Gran Lima*. Lima: IEP.
Albó, Xavier (1979): *¿Khitixtansa? ¿Quiénes somos?* La Paz: CIPCA.

14 A korabeli elnevezést tükrözi a legelső kecsua szótár, a jezsuita González Holquín 1608-ban megjelentett munkájának a címe: *Egész Peru általános nyelvének szótára* (Holquín 1951).

15 A térkép szerkesztéséhez az alábbi térképeket használtuk föl: Albó 1993: 25, 28; Pueblos del Ecuador 1986: 3; de Vries 1988: 49, 73, 93, 115 és Knapp 1991: 63.

16 Az őserdei népcsoportokkal sem a választott cikkek, sem a térkép nem foglalkozik; a térképen kizárólag a Napo menti őserdei kecsuákat szerepeltetjük.

- Albó, Xavier (1980): *Lengua y sociedad en Bolivia 1976*. La Paz: INE.
- Albó, Xavier (szerk.) (1993): *Raíces de América – El mundo aymara*. Madrid: Alianza America/UNESCO.
- Adler Lomnitz, Larissa (1994): El compadrazgo. In *Redes sociales, cultura y poder: ensayos de antropología latinoamericana*. [Válogatás Larissa Adler Lomnitz tanulmányaiból.] México.
- del Busto, José A. (1964): *Francisco de Toledo*. Lima: Editorial Universitaria.
- Degregori, Carlos Ivan, Cecilia Blondet és Nicolas Lynch (1986): *Conquistadores de un nuevo mundo. De invasores a ciudadanos en San Martín de Porres*. Lima: IEP.
- Degregori, Carlos Ivan (1993): Identidad étnica, movimientos políticos y participación política. In *Democracia, etnicidad y violencia política en los países andinos*. Alberto Andrianzén szerk. Lima: IEP–IFEA.
- Dél Keresztje*. Latin-amerikai költők versei. András László válogatása. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957.
- Espinosa Soriano, Waldemar (1990): *Los Incas*. Lima: Amaru.
- Estenssoro, Juan Carlos (1994a): *Descubriendo los poderes de la palabra*. Cusco: CBC.
- Estenssoro, Juan Carlos (1994b): Modernismo, estética, musica y fiesta. In *Tradición y modernidad en los Andes*. Enrique Urbano szerk. Cusco: CBC.
- Garcilaso de la Vega, az Inka (1964 [1609]): *Inkák és konkisztátorok*. Szokoly Endre fordítása. Budapest: Gondolat.
- Guerrero, Andrés (1989): *De la economía a las mentalidades*. [Válogatás Andrés Guerrero tanulmányaiból.] Quito: El Conejo.
- Guerrero, Andrés (1993): De sujetos indios a ciudadanos étnicos. In *Democracia, etnicidad y violencia política en los países andinos*. Alberto Andrianzén szerk. Lima: IEP–IFEA.
- Holquín, Gonzalez (1952 [1608]): *Vocabulario de la lengua general de todo el Perú llamada Quechua*. Lima.
- Knapp, Gregory (1991): *Geografía quichua*. Quito: Abya Yala.
- Mendoza, Plinio, Carlos Montaner és Alvaro Vargas Llosa (1996): *Manual del perfecto idiota latinoamericano*. Barcelona: Plaza y Janés.
- Pueblos del Ecuador* [szerző nélkül] Quito: Abya Yala, 1986.
- de Toledo, Francisco (1989 [1570–1580]): Ordenanzas. In *Disposiciones gubernativas para el virreynato del Perú*. 2 kötetben. Justina Sarabia Viejo szerk. Sevilla.
- de Vries, Lucie (1988): *Política lingüística en Ecuador, Perú y Bolivia*. Quito: EBI–CEDIME.

AJÁNLÓ VÁLOGATÁS A MAGYAR NYELVEN HOZZÁFÉRHETŐ ÁNDOK TÉMÁJÚ SZAKIRODALOMBÓL

- Anderle Ádám (1981): *Vihar a Sierrában*. Budapest: Gondolat.
- Anton, F. (1976): *Nő a Kolumbusz előtti Amerikában*. Budapest: Corvina.
- Benedek István (1976): *Varázslás és kuruzslás az Azték, Maya és Inka birodalmakban*. Budapest: Gondolat.
- Benyhe János (szerk.) (1977): *Így látták. Indián és spanyol krónikák*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Boglár Lajos (1978): *Eldorádó. Perui ősmondák*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Boglár Lajos (1981): *Amerika művészete*. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Törzsi művészet* sorozat. Budapest: Corvina.
- Boglár Lajos (1983): *Indián művészet Mexikótól Peruig*. Budapest: Corvina.
- Bray, Wawrick M., Earl H. Swanson és Ian S. Farrington (1989): *Az Újvilág*. Budapest: Helikon.
- Disselhoff, H. D. (1972): *Varázskövek az inkák földjén*. Budapest: Gondolat.
- Garcilaso de la Vega, az Inka (1934 [1609]): *Az Inka Birodalom*. Halász Gyula fordítása. Budapest: Franklin Társulat.
- Gerol, Harry E. (1965): *Az Inkák tiündöklése és bukása*. Budapest: Gondolat.
- Gelencsér Ágnes, Letenyei László és Takács Ildikó (1994): *Indián énekeskönyv*. Budapest: Calibra.
- Hamvas Béla (1987): *Inka kövek*. In *Hamvas Béla 33 esszéje*. Budapest: Bölcsész index.
- Juhász Árpád (1990): *Az Inkák földjén*. Budapest: Háttér.
- Juhász Vilmos (1936): *Az Inkák birodalma*. Budapest: Atheneum.
- Kelemen Pál (1981): *Régi amerikai művészet*. Budapest: Corvina.
- Küss, Daniéle és Jean Torton: *Az Inkák*. Budapest: Gulliver.
- Meunier, Jacques és A. M. Savarin (é. n. [1969]): *Szilbako éneke. Vértürdő Amazóniában*. Bibó István fordítása. Budapest: Európa Könyvkiadó, Modern Könyvtár sorozat, 213. kötet.
- Oljantáj. Kecua verses dráma az inkák idejéből*. Dobos Éva fordítása. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Poma de Ayala (1991): *Perui Képes krónika*. Budapest: Gondolat.
- Simor András (szerk.) (1977): *Sasok és kondorkeselyűk*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Szónyi Erzsébet (1983): *Biciniumok V.* (Ördög László gyűjtése alapján) Budapest: Zeneműkiadó.
- A világ teremtése. Amerikai mondák és legendák*. Rozsnyai Katalin fordítása. Budapest: Nótárius, 1991.
- Zelkó Zoltán (1982): *A kősvatag titka*. A Nazca vonalak. Budapest: Magvető.